

*X.Kərimova. Mirzə Kazimbəyin "Türk-tatar dilinin ümumi grammatikası" əsərində zərflər və onların mənaca növləri
// Əlyazmalar yanmır, 2022, № 1 (14), s.153-158.*

UOT: 81; 811; 811.512.162

Xatirə Kərimova
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26
e-mail: xatire.m@mail.ru

MİRZƏ KAZİMBƏYİN "TÜRK-TATAR DİLİNİN ÜMUMİ QRAMMATİKASI" ƏSƏRİNDƏ ZƏRFLƏR VƏ ONLARIN MƏNACA NÖVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Mirzə Kazimbəyin "Türk-tatar dilinin ümumi grammatikası" əsərində zərflər və onların mənaca növləri araşdırılır. Əsərdə zərflər II hissənin IX fəslində yeddi bənddə tədqiq olunmuşdur. Dilçi-alimin zərflər üzərində işlərkən Azərbaycan dilçiliyinə məlum olmayan terminlər işlətməmişdir. Bu terminlər məqalədə öz əksini tapmışdır. Zərflərin çoxşaxəliliyi, çətinliyi dilçi tərəfindən bir qədər sadələşdirilmiş, ayrı-ayrılıqda sistemləşdirilmişdir. Kazimbəyin zərflər üzərində olan araşdırmaları müasir dilçilikdə də öz aktuallığını itirməmişdir. Bir çox dilçi-alimlər Kazimbəyin dilçilik ənənələrinə sadıq qalmışlar.

Açar sözlər: *Kazimbəy, zərf, grammatika, adyektiv, dilçilik, türkologiya, şərqşünaslıq.*

Giriş

Mirzə Kazimbəyin "Türk-tatar dilinin grammatikası" Azərbaycan dilçiliyində müstəsna əhəmiyyətə malik əsərdir. Əsərin başlıca əhəmiyyəti, onu müasir dilçilikdə xüsusi edən Kazimbəyin fundamental fikirlərinin aktuallığıdır. Əsərdə dilçi, şərqşünas alim sələfləri tərəfindən yazılmış türk dillərinə dair bəzi grammatika kitablarına tənqidi münasibət göstərmiş, ayrı-ayrılıqda grammatik formalar üzərində müqayisələr apararaq dilçilik arenasında böyük əks-səda doğurmuşdur.

Rusiyada yaşayıb yaratmış, azərbaycan əsilli görkəmli alim, rus şərqşünaslığının banisi, dünya şöhrətli türkoloq, böyük şərqşünas, ensiklopedik biliyə malik Mirzə Kazimbəy azərbaycan dilini elmi əsaslarla ilk dəfə tanıتماğa başlanğıc verən ilk dilçi alimdir. Dil və dilçilik sahəsində onun ən çox maraqlandığı mövzular arasında türk dilləri və mədəniyyətlərinin tipologiyası olmuşdur [5]. Onun müxtəlif elm sahələrinə dair fəaliyyəti az-çox tədqiq

edilmişə də, alimin dilçilik fəaliyyəti elmi baxımdan daha geniş tədqiq edilməmiş qalmışdır [7, s. 77]. Şəxsiyyəti ilə yaxından tanış olarkən bir daha qürur duyduğumuz görkəmli alimin qrammatikaya aid silsilə əsərləri ötən əsrdən bu yana dövrün bir çox görkəmli dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmiş, onlar öz əsərlərində Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası"nın adını çəkmiş, yüksək qiymətləndirərək ondan bəhrələnmişlər. Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi qrammatika daha geniş surətdə tədqiq olunub tanıtılmamışdır. Dilçi-alimin qrammatikası bir neçə qohum dilin materiallarına əsaslanan müqayisəli xarakterə malik tədqiqat əsəridir [6, s. 78]. Dünya türkologiyasına səs salan bu fundamental əsər Rusiyada iki dəfə ən böyük sayılan Demidov mükafatına layiq görülmüşdür. "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adı altında ikinci nəşrindən cəmi iki il sonra şərqsünas Teodor Senker 1848-ci ildə alman dilinə tərcümə etmişdir. Qərbi Avropanın ali məktəblərində dərslik kimi istifadə edilən bu kitab iki əsrə yaxındır ki, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmamışdır. Son dərəcə əhəmiyyətli olan bu əsərin tərcüməsi gec də olsa 178 il sonra reallaşdı.

Azərbaycan dilçilik elminə misilsiz böyük töhfə olan professor İdris Abbasovun "Mirzə Kazımbəyin "Turk tatar dilinin ümumi qrammatikasının tərcümə, tədqiq və şərh" adlı min yeddi səhifəlik böyük kitabı son onilliklər ərzində Azərbaycan dilçilik elmində mühüm hadisə sayılmışdır. Bu kitab müasir dilçilər, Azərbaycanşünas alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Həcmi ilə də seçilən bu fundamental dəyərli əsər Mirzə Kazımbəyin qrammatikasının geniş tədqiqinə başlayan alimlər, həmçinin şərqsünaslar, ərəbşünaslar, türkoloqlar, dilçi-filoloqlar, dil nəzəriyyəçiləri, Türk-Azərbaycan dili tarixinin mütəxəssisləri, tərcüməçilər üçün də əvəzsiz vasitə olacaqdır.

Bələliklə, dilimizi elmi baxımdan ilk tanıtdıran dilçi alim Mirzə Kazımbəyin bu əsəri yorulmaz tədqiqatçılar tərəfindən hər zaman rəğbətlə qarşılanaraq yeni tədqiqatlara yol açacaqdır.

Kazımbəy türk dilləri qrupunu tədqiq edərkən nitq hissələrinə ənənəyə əsaslanaraq hər birinə ayrıca şəkildə fəsil həsr etmişdir. Əsərdə zərflər II hissənin IX fəslində yer alaraq, yeddi bənddə tədqiq edilmişdir.

Dilçi-alim zərflərin a) sifətlərdən b) müxtəlif qoşmalar vasitəsi ilə ərəb və türk dilindəki isimlərdən c) hallanmayan zərflər kimi qəbul edilən ərəb və fars mənşəli isimlərdən və d) *ince* və yaxud *önce* kimi tələffüz edilən *nece*, *çe*, *ce* adatlarının əlavə olunması ilə məlum isimlərdən düzəldiklərini vurğulamışdır.

Mirzə Kazımbəy öz əsərində işlətdiyi bəzi qrammatik terminlər müasir dilçilikdə demək olar ki yoxdur və yaxud da çox az işlədilir. Zərf bölməsində dilçi-alim *прилагательныя наречія* (*prilaqatelniya nareçiya*) adlı termin işlətməmişdir. Kazımbəy qrammatikanı yazanda fransız şərqsünası, tərcüməçisi, səyyahı A. Joberin "Türk dili qrammatikasının əsasları" kitabını mötəbər mənbə hesab edərək ona istinad etmişdir. Həmin bu əsərdə Kazımbəyin işlətdiyi *прилагательныя наречія* terminini A.Jober *Adjectifs adverbiaux* adlandırmışdır. Professor İ. Abbasov bunu Azərbaycan dilinə zərflər (adyektiv zərflər, yaxud adverbial sifətlər) kimi tərcümə etmişdir [1, s.620-621]. Özündən sonra hər hansı bir feilin işləndiyi, yaxud güman olunduğu bu sifətlər zərflərə çevrilir. Mirzə Kazımbəy öz bənzərsiz əsərində zərf kimi qəbul edilən sifətlərin sayının öz dilimizdə kifayət qədər olmasını izah edərək onlardan ən çox işlənənləri qeyd etməyi məqsəduyğun hesab etmişdir.

Kəmiyyət bildirənlər

Az

Çox

Artıq

Əksik

Tez-tez

Nadir

Seyrək

Keyfiyyət bildirənlər

Yaxşı

Xoş

Gözəl

Pis

Boş

Zaman bildirənlər

Tez-tez, cəld

Yavaş

Erkən

Gec

Yer bildirənlər

Yaxın

Uzaq

Doğru

Əyri

Təsdiq bildirənlər

Gerçək

İnkar bildirənlər

Yalan

Lakin ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin heç bir dəyişiklik etmədən işlədildiyini qeyd etmişdir. Dilçi-alim ərəb dilindən alınmış zərflərin özünü də növünə görə ayıraraq sistemləşdirmişdir.

Ərəb dilindən alınmış zərflər:**a) Miqdar bildirənlər**

- ifrat, son dərəcə
- qayət, son dərəcə, olduqca
- vafirən, çox bolluca

b) Keyfiyyət bildirənlər

- əla
- hörmət edərək
- riayət edərək
- mərhəmətlə, şəfqətlə, yaxud mərhəmət olaraq
- ağılabatan, məntiqi şəkildə

- layiqli, məqbul şəkildə

c) Sıra bildirənlər

- birincisi
- başlanğıcdan
- əvvəlcədən
- nəhayət
- növbə ilə

ç) Zaman bildirənlər

- hələ, indi
- daima
- həmişə
- əsla, qətiyyənlə
- təsadüfən

d) Təsdiq bildirənlər

- yəqin ki
- həqiqətən
- sədaqətlə
- hökmən, qəti surətdə

e) İnkər, məhdudlaşdırma, yaxud şübhə bildirənlər

- xeyr
- Allah eləməsin, iraq olsun, bizdən uzaq
- yalnız
- ehtimal ki, görünür ki və s.

Tarixən bir sıra zərflər başqa nitq hissələrinə daxil edildiyi kimi, zərf olmayan bir sıra sözlər də zərflər sırasına daxil edilmişdir. İndi dilçiliyimizdə zərflər bir nitq hissəsi kimi xeyli saflaşdırılmış, başqa nitq hissələrindən təmizlənmişdir [2, s. 355]. "Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsərində verilən ərəb dilindən alınmış sıra, təsdiq, inkar, məhdudlaşdırma, yaxud da şübhə bildirən zərflər müasir dilçilikdə modal sözlər sırasına aid edilmişdir. Düzdür bəzi dilçilər zərflərin bu mənə növlərini klassik ənənələrə uyğun hesab edərək cümlədə zərflik kimi qəbul edirlər. Lakin bununla yanaşı bu növlərin müasir dilçilikdə bir o qədər zəif inkişafını, az öyrənilməsini də vurğulayırlar.

Kazımbəy qrammatikada ərəb və fars mənşəli isimlərdən alınmış hallanmayan sözləri zərflər sırasına daxil etmişdir. Bəli, yox, çox, olduqca, bu dəqiqə, daha, ilə, birlikdə sözləri bu qəbildəndir.

Mirzə Kazımbəy incə və yaxud öncə kimi tələffüz edilən -nce, -çe, -ce ədatlarının əlavə olunması ilə məlum isimlərdən düzələn zərfləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir. a) yer, ölkə və vilayətlərdə yaşayan əhəlinin adlarına; məsələn: fransızca, türkcə b) ərəb, türk və fars dilində olan müəyyən sifətlərə; məsələn müvafiq olaraq, ...görə, gizlicə, sakitcə, yaxşı, xoş; c) fars dilinə görə, osmanlı adətində görə [3, s. 325].

Müasir dilçilərin bir qismi dil adlarına -ca² ədatının artırılması ilə zərflərin düzəlməsi məsələsini birmənalı şəkildə qəbul etmirlər. Bu münasibətin təbii ki, səbəbləri vardır. Belə olsa, dünyada neçə min dil adı varsa, Azərbaycan dilində də o qədər, yəni minlərlə bu tipli zərfin ola biləcəyi ilə izah edirlər [4, s. 373-374].

“Türk-tatar dilinin qrammatikası”nda türk dilində birgəlik halını əmələ gətirən ilə, dan qoşmalarının əlavə edilməsi yolu ilə düzələn zərflərin də olması dilçi tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Məsələn: dənizdən, dəniz vasitəsilə, quru yolla, səhərdən, növbə ilə, diqqətlə, mərhəmətlə, biroturuma, birdən. Müasir dilçilikdə də mücərrəd isimlərə ilə, la qoşmaları artırıldıqda zərflərin düzəldiyi vurğulanmışdır [2, s. 361-362]. Mehribanlıqla, təəccüblə, ahənglə, həyəcanla, güclə, diqqətlə, sevincə, razılıqla, səbirsizliklə və digər bu kimi zərflər mücərrəd isimlərə ilə, la qoşmalarının əlavəsi ilə alınmışdır.

Beləliklə Mirzə Kazımbəy “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərində zərfləri, onların məna növlərini ətraflı aydınlaşdırmış, müasir dilçilik üçün aktual olan ideyaları möhkəmləndirmişdir. Bununla bərabər nitq hissələri arasında mürəkkəbliyi, çoxşaxəliyi ilə seçilən zərflər qrammatika əsərində öz spesifik xüsusiyyətləri ilə alim tərəfindən bir qədər sadələşdirilmiş şəkildə araşdırılmışdır.

Həç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dilçilik elminin ən müxtəlif sahələri üzrə aparılan tədqiqat işlərində Kazımbəyin bu misilsiz qrammatika əsəri etibarlı, ilk elmi mənbə kimi hesab edilir.

Nəticə

Kazımbəy öz əvəzsiz “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərini işlərkən fransız şərqşünası, tərcüməçisi, səyyahı A.Joberin “Türk dili qrammatikasının əsasları” kitabını mötəbər mənbə hesab etmiş, ona tez-tez istinad etmişdir. Aparılan araşdırmalar onu göstərdi ki, “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərində dilçi-alim türk dillərində nitq hissələrinə ənənəvi şəkildə yanaşmış, hər birinə ayrıca fəsil həsr etmişdir. Onun zərflər üzərində araşdırmaları, bəzi fikirləri müasir dilçilikdə aparıcı müqayisə obyektı olaraq öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov İ. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh. Bakı, “Zərdabi LTD MMC”, 2017, 1000 s.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 448 s.
3. Казем-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, с. 454
4. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə. IX cild. Bakı, “Bakı Universiteti”, 2010, 672 s.
5. Michael Erdman, Curator of Turkish and Turkic Collections. The Lettered Bridge: Aleksandr Kazem-Bek. 21 December 2016, <https://blogs.bl.uk/european/2016/12/the-lettered-bridge-aleksandr-kazem-bek.html>
6. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy. Bakı, “Yazıçı”, 1987, 205 s.
7. Əlizadə A. Azərbaycan dili tarixi morfologiyasının öyrənilməsində Kazım bəyin «Общая грамматика турецко-татарского языка» əsərinin rolu. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Bakı, “Elm”, 1994, № 1-4

Khatira Kerimova

Adverbs and their types of meaning in the work "General Grammar of the Turco-Tatar Language" by Mirza Kazembek

The article deals with adverbs and their types of meaning in the work "General Grammar of the Turco-Tatar Language" by Mirza Kazembek. Adverbs in the work are researched in seven paragraphs in Chapter IX of Part II. While working on adverbs, the linguist used terms which were unknown in Azerbaijani linguistics. These terms are reflected in the article. The variety and complexity of adverbs has been slightly simplified by the linguist and systematized separately. Kazembek's research on adverbs has not lost its relevance in modern linguistics. Many linguists remained faithful to Kazembek's linguistic traditions.

Key words: *Kazembek, dialect, grammar, adjective, linguistics, Turkology, oriental studies.*

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent
Zəkiyyə Əbilova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur